

Samenleven doe je niet alleen

Afscheidsrede Hogeschool Utrecht/ Kenniscentrum Sociale Innovatie, 29 maart 2012

Hans van Ewijk

Het voelt als een licht afscheid. Ik verdwijn niet uit beeld en de hogeschool zeker niet uit het mijne. Ik ga gewoon door met werken, aan de UvH, in Tartu en als een zelfstandige zilvergrijze professional. Ik zal nog regelmatig op het kenniscentrum en de faculteit komen en me in de stad laten zien. Voor mij een prettige gedachte, hopelijk ook voor u.

In onze tijd komt het er op aan dat je voortdurend jezelf positioneert, laat zien wat je kunt, wat je waarde is en je je slim verbindt. *We zijn verkopers van onszelf geworden en dat niet alleen op de arbeidsmarkt, zoals Marx betoogde, maar ook in het sociale domein.* We hebben als mensheid lang in een plaats-gevende samenleving geleefd. Door je afkomst en je persoonlijke kenmerken kreeg je de plaats waar je niet makkelijk aan ontsnapte. Intussen zijn we echter in een plaats zoekende samenleving beland. Je plaats is niet gegeven maar moet voortdurend en op veel plekken bevochten worden. Dat zet het leven onder druk. Met de verschuiving van een plaats-gevende naar een plaats-zoekende samenleving verandert ook de sociale kwestie, zoals ik mijn oratie betoogde. Van denken in toestanden, achterstanden en stoornissen verschuiven we naar denken in sociaal gedrag en sociale verhoudingen. Het thema van mijn lectorale rede in 2003. Bij mijn afscheid ga ik het over sociaal werk, onderzoek en onderwijs hebben. Ook daar is het hard plaats zoeken geblazen, vechten om posities, strijden voor eigen profilering en aangaan van slimme verbindingen.

Sociaal werk

Indertijd werd ik heel omzichtig door Loek Vromans en Jef van Eijken gepolst voor een lectoraat aan de HU, toen nog HvU. Inzet zou zijn om mee te denken en mee te werken aan een brede sociaal werk opleiding. Jef en Harrie waren hard bezig hun nota's sociaal werk 1 tot en met 8 te schrijven. *Tien jaar later is de doorbraak naar een brede opleiding nog steeds niet gerealiseerd. Blijkbaar waren we niet overtuigend genoeg.* Sociaal werk heeft moeite zichzelf als een stevige stam te positioneren; het profileren doen we vooral per zijtak. Het is opvallend dat ook in definities en omschrijvingen van sociaal werk om de hete brei gedraaid wordt en de kracht van het vak vooral in waarden gezocht wordt. De internationale definitie van social work heeft het over bevrijding, sociale verandering, emancipatie, welzijn, problemen oplossen. Het zou een nieuw programma voor de pvda kunnen zijn maar voor een aanduiding van een professie is het redelijk mistig. Sociaal werk lijkt zonder een eigen kern te zijn en vooral dienstverlenend. Als we studenten in onze onderzoeksprojecten lieten samen werken met die van educatie gingen de onze hen helpen met lastige kinderen in de klas. En als ze samen met de mannen van natuur en techniek aan het ontwerpen van een wijk gaan, willen de onze wel de inspraak regelen voor de heren, in plaats van het debat aan te gaan wat bouwen voor mensen betekent. Het hoger beroepsonderwijs heeft zijn wortels in hulpvakken voor de academici: de verpleegster voor de dokter, de tekenaar voor de architect, de basisonderwijzer voor het hoger onderwijs, de sociaal werker voor iedereen die het maar met hem wilde doen. Het is tijd dat het sociaal werk zich zelfstandig positioneert en profileert met een eigen kern en zich op gelijkwaardig niveau verbindt met andere professionals. De urgentie ligt zowel in de noodzaak het vak wetenschappelijk te verankeren als in de strijd op het nieuwe speelveld op lokaal niveau waar nieuwe wetgeving in de jeugdzorg, awbz, werk en inkomen en onderwijs vragen om integrale werkwijzen en brede basisprofessionals. *Het versnipperde sociale veld is eerder een teken van interne zwakte dan van hoogwaardige specialisatie. Hogeschool en werkveld in de regio zullen zich samen moeten inspannen om een vernieuwd sociaal werk te positioneren en te profileren en strategische verbindingen aan te gaan.* Het werkveld lijkt dit intussen beter te doen en in te zien dan het hoger onderwijs. Ik realiseer me dat mijn bijdrage in de afgelopen jaren vooral heeft gelegen in de zoektocht en realisering van een stevige professionele identiteit van het sociaal werk. In die zin ben ik een kind van mijn tijd.

Positioneren, profileren en verbinden is belangrijker dan methodische precisie. *Sociaal werk vindt zijn kracht in de kunst om met kennis en persoonlijkheid mensen te helpen de dagelijkse complexiteit aan te kunnen, om het leven leefbaar en dragelijk te houden.* Mijn pleidooi is om bevorderen van sociaal functioneren als hart van het werk te benoemen. Sociaal werkers therapeutiseren niet, medicaliseren niet, onderwijzen niet, maar socialiseren. Precies daar waar het actuele en acute probleem ligt van de complexe samenleving, ligt de kern van ons werk. Socialiseren wil vermijden dat we mensen naar hun toestand – achterstand, beperking of stoornis – indelen, dat we het menselijk geheel versplinteren in specialismes, methodieken en eenzijdige diagnoses. Als sociaal functioneren in complexiteit het probleem is, zullen we het omgaan met complexiteit moeten respecteren. Kenmerk van complexiteit is dat het geen kern, geen oorzaak en nauwelijks richting heeft. Als de complexiteit te overdonderend wordt, brengen we die niet kunstmatig terug naar één toestand of één aanpak maar kijken we haast van dag tot dag naar wat nu de urgentie is, wat nu de mogelijkheden zijn en wie nu degenen zijn die iets kunnen doen. Toen ik in 1975 op Middeloo, een van de voorgangers van de HU, begon met les geven aan creatief therapeuten en andere sociaal werkers, als creatieve therapeuten dat tenminste zijn, was er al dat debat of ze behandelden of begeleidden waarbij, dat begrijpt u, het behandelen van een hogere orde was. Laten we nu maar afspreken dat sociaal werk vooral begeleiden is en dat begeleiden veel bij de tijdser en urgenter is dan behandelen. *We zijn niet van de heelbaarheid maar van de leefbaarheid.* Sociaal werkers helpen het leven draaglijk, leefbaar te maken en dat is een hele kunst. Veel cliënten van het maatschappelijk werk geven aan dat de ervaren baat vooral is dat zij en hun directe omgeving beter kunnen omgaan met het probleem, met de toestand. Ons vak staat dicht bij dat van een coach, een mentor, een bemiddelaar dan dat van een behandelaar of genezer, dat geldt wat mij betreft ook voor creatief therapeuten, ondanks hun naam. Wat de kwaliteit van het bestaan verhoogt is, in termen van Antonovsky, een *sense of coherence*. Coherentie is jezelf en de wereld om je heen ervaren als iets waarin samenhang bestaat, dat te begrijpen is, redelijk is. Voor veel mensen al lastig genoeg. Het gaat ook om zelf-werkzaamheid wat eigenlijk een mooier woord is dan zelfredzaamheid. *Het is het vermogen om jezelf ter hand te nemen en constructief aan je wereld en jezelf te werken, dat gaat wat dieper dan zelfredzaamheid en is volgens mij de handelingsverlegenheid van onze tijd.* Veel mensen hebben het moeilijk zichzelf te organiseren. Het derde begrip is zingeving.

Mensen die een geloofssysteem hebben, functioneren gemiddeld aanmerkelijk beter, beweert Antonovsky. Hij voegt er gelijk aan toe dat een nadeel van geloofssystemen is dat ze onderling verschillen, met elkaar in conflict zijn en de plank behoorlijk mis kunnen slaan. Voor het effect op de ervaren kwaliteit van het leven maakt dat echter niet uit. Geloven en erbij horen zijn positieve factoren. Hij pleit ervoor om al die bijzonderheden van die verschillende geloven te overwinnen door voor 'civility' te gaan; in onze woorden, voor actief burgerschap. Sociaal werk ontkomt niet aan de vraag hoe we bij kunnen dragen aan die 'sense of coherence', dat gevoel van samenhang, zelf-werkzaamheid en zingeving. Daar, en in de interactie met de directe omgeving ligt het aangrijpingspunt van ons werk. Ons werk was van huis uit heel pragmatisch en dicht bij de mensen om hen te helpen met materiële en immateriële problemen, met opvoedings- en levensproblemen. We raakten later in de ban van de politisering, ons werk werd politiek, zoals nog goed te zien in de definitie van social work. We hebben ook de oren laten hangen naar specialisering en therapeutisering. Ik denk en hoop dat we weer naar de oorsprong terug gaan, pragmatische hulp maar met de wortels in een sense of coherence. Een beetje filosofie en aardse theologie terug in ons werk.

ONDERZOEK

Terugkijkend naar tien jaar onderzoek in de faculteit, denk ik dat de beste karakterisering is dat we gedreven waren en zijn door een zoektocht naar de 'goede' professional. Dat goed staat voor technisch goed, voor moreel goed en voor esthetisch goed. Het gaat om het goede goed en mooi te doen. Deze drie assen van goed en kwaad, of mooi en lelijk, zijn nooit helemaal te scheiden. Instrumenteel technisch handelen is altijd verdelen van schaarse tijd over meerdere gevallen en hoe je die tijd verdeelt, is gelijk al een morele afweging. Als je moet besluiten over iemand opnemen of niet, is dat vaak een lastig moreel besluit maar ook een kwestie van risico-inschatting. *En de vraag naar goede smaak, de juiste omgangsvorm, een fijnzinnig invoelen en aanvoelen is voor een deel vakmanschap, maar heeft ook te maken met gevoel voor het schone, het mooie.* Dat is niet het sterke punt van veel sociaal werkers. Opleiding en kenniscentrum hebben ook nog niet voldoende een juiste plaats weten te geven aan de kracht van het creatieve en esthetische. We hebben er vooral specialisaties van gemaakt. Toen ik bij de Universiteit voor Humanistiek kwam, was ik wat sceptisch over de hang naar normativiteit, reflectiviteit en moraliteit.

Ik zag ook in sociaal werk een soms overtrokken neiging om al het handelen van de professional op zichzelf te concentreren. Te praten over *zijn* gevoelens, *zijn* gedachtes, percepties, normen en dilemma's alsof de sociaal werker het middelpunt van de wereld is. Soms vond ik het een excuus voor een gebrek aan vakmanschap. Ik heb echter snel bijgeleerd en gezien hoe normatieve professionalisering vooral opgevat wordt als een goede professional voor de mens zijn. De eerste reflectie is hoe de ander er in staat, zich voelt, wat die nodig heeft. *Het op de ander gericht zijn en dat zo intens en open mogelijk, is de basishouding van de sociaal werker.* In sociale processen en sociale contexten vinden we de meeste expliciete en impliciete kennis bij de burger niet in onszelf. Als dat uitgangspunt is, is ook de richting van onderzoek gegeven. De vraag is hoe sociaal werkers mensen steunen om zinvol en zelfwerkzaam om te gaan met complexiteit. Achteraf was onze min of meer spontane keus om eerst maar eens in een aantal wijken onderzoek te doen naar de context van bewoners, zoals kinderen en ouderen, een schot in de roos. De start was niet een professioneel kader, een bepaald beroep en ook niet een beleidsvraag maar kijken wat er gebeurt. Ik heb daar veel geleerd. Hoe professionals vooral als passanten ervaren worden, burgers het gevoel hebben dat hun problemen bepaald en besproken worden in de burelen van de overheid en instituties, dat ze overladen worden met goedbedoelde projecten en intenties, met steeds weer die boodschap dat zij, de burgers, niet deugen, te dik zijn, te weinig doen om werk te vinden, geen onderlinge zorg leveren, geen aandacht hebben voor de omgeving, discrimineren, te hard rijden, geen tijd voor hun kinderen nemen, te depressief zijn of te autistisch en bijna als gotspe dat ze te afhankelijk zijn. Je komt mooie uitspraken tegen, zoals die van een Marokkaans jongen die vertelt 'iedereen kijkt naar ons maar niemand kijkt ons aan'. In één zin een samenlevingsprobleem in essentie gepakt. *Goed onderzoek is niet alleen uit zijn op generaliseerbare waarheden maar ook op unieke. De wijsheid en kern is vaker in het unieke dan in het generieke te vinden.* Helaas is veel onderzoek gefinancierd met de bril van toestand en stoornis op. Het formuleert van tevoren problemen en kijkrichting en komt vervolgens met daarop passende specifieke oplossingen. De uitkomst ligt al in het instrument besloten. Onderzoekers doen feitelijk veel te weinig om hun eigen perspectief en bevindingen te falsificeren, dat valt me ook op in oriënterende gesprekken met veel potentiële promovendi. Het antwoord is er al, nu nog het onderzoek. Onderzoekers lijken vooral hun gelijk te willen aantonen.

Ik vond dat ook treffend bij mijn Raak aanvragen. Ik wilde zo open mogelijk kijken en niet van te voren de problemen aangeven, maar dat kon niet, werd me direct door de adviseurs verteld. Dus ga je van de weeromstuit van te voren problemen identificeren en de kijkrichting afbakenen. Denken in termen van complexiteit en een open gerichtheid op de ander, is in onderzoek haast nog moeilijker te realiseren dan in sociaal werk. *Er is een groot risico dat wetenschap die zichzelf volledig identificeert met onderzoek doen, en dat ook nog op van te voren gespecificeerde modellen, verwordt tot een instrumentele onderzoekskunde waar het zoeken naar bewijs, het vinden van wijsheid onmogelijk maakt.* Maar wetenschap is in essentie proberen te begrijpen en proberen te construeren, proberen aan te tonen en te verklaren. Lectoren zijn geen letterknechten van welke onderzoekbenadering dan ook maar veel meer 'wijzen' met een groot vermogen tot begrijpen, een gevoel van richting en coherence in hun vakgebied. Onderzoek, zeker in het sociaal werk gebied, vraagt om een stevige eigen positionering, een profilering die recht doet aan het karakter van sociaal werk en verbinding met burgers, professionals, beleid en wetenschap. Ik ben blij dat we in ons kenniscentrum deze kant op gegaan zijn.

Terugblikkend op tien jaar onderzoek doen en aan visieontwikkeling werken, durf ik te zeggen dat we als lectoraat en kenniscentrum steeds meer afgestemd zijn op de omgeving en de omgeving op ons. Een van de plekken waar ik dat het meeste voelde was onze wmo-kenniskring 'samenspel' waar we elke keer discussies hadden waar ik van leerde en ik geloof de andere deelnemers ook. Intussen is er, ook in het Utrechtse, een beweging op gang gekomen waarin ik mensen van de gemeentes tegenkom, ambtenaren en wethouders, professionals in het sociaal werk, onderwijs en wetenschap die allemaal een zelfde richting in slaan. Het is een kenmerk van een complexe samenleving of netwerksamenleving dat het ontbreekt aan een duidelijk centrum, een autoriteit met het laatste woord, maar de boel kan in beweging komen als actoren elkaar vinden, dan komt een community op drift. In complexiteit is het heel onverstandig om alles bij één actor neer te leggen. Vandaar mijn titel 'samenleven doe je niet alleen' en de aankondiging dat ik zou gaan beweren dat de gemeente niet de overheid is maar dat wij het zijn. Hoe meer ik hier over nadenk, hoe sterker ik ervaar dat ergens iets mis is gegaan in de ontwikkeling van de verzorgingsstaat. Dat de zogenaamde grote waarden, de hypergoods, in handen van de overheid gelegd zijn.

De overheid is gaan functioneren als eigenaar en behoeder van de maatschappelijke waarden en heeft zich daarmee onmogelijke doelen op de hals gehaald had. We zouden bijna kunnen spreken over de verkerkelijking van de staat, de staat als exclusieve hoeder van waarden. De grote waarden in een samenleving zijn nastrevenswaardig, nooit volledig realiseerbaar, laat staan implementeerbaar via programmatisch werken. Ook professionals zien zichzelf vaak als representanten van het publieke of maatschappelijke belang en stellen zich daarmee op een voetstuk. Precies wat zo herkenbaar is in de internationale definitie van sociaal werk. Alsof het zegt, wij hebben geen eigen expertise of kern maar wij vertegenwoordigen het goede in de samenleving; mogen we dat een hoge mate van sociale arrogantie noemen en miskennis van de eigen professionaliteit? Als het waar is dat bij sociale problemen de meeste kennis bij de burger zit en de professional er van zijn kant iets aan kan toevoegen, soms iets kan corrigeren is het dan ook waar dat de kern van onderzoek is leren van burgers, leren van professionals en de interactie tussen hen? Dat misschien het beste aangrijpingspunt ligt in het mooie begrippenpaar 'knowing in action' en 'reflecting on action'. Daar waar een professional en een burger intens met elkaar een weg zoeken in de complexiteit, is de meeste vakkennis te vinden, de meeste kennis over hoe burgers in complexiteit functioneren en sociaal werkers er mee omgaan. In de wisselwerking tussen burger en sociaal werker is de diepte en breedte van ons vak te ontdekken en te vinden.

Onderwijs

Als lectoren werd ons van alle kanten duidelijk gemaakt dat we er niet voor het onderwijs waren. Althans niet om onderwijs te geven en ook niet om ons intensief met de inrichting ervan te bemoeien. Voor een deel was het ter bescherming van ons, wat konden Jean Pierre en ik, en wat later Lucy, met zo weinig menskracht en zo weinig onderwijservaring, nu doen aan een versterking ervan. En voordat je het wist zouden we veel te veel het onderwijs ingetrokken worden en ons hoofddoel, kennisverrijking, vergeten. Ik denk dat het ook deels was ter bescherming van het onderwijs. Moeten we die betweters van buiten wel toelaten. Bovendien was lang niet ieder gediend van het idee dat er beterweters waren. Hbo-onderwijs is aardig egalitair ingesteld. Daarom was het ook goed dat lectoren eerst maar eens goed onderzoek moesten gaan opzetten en zich met het werkveld gaan verbinden. Een teleurstelling, die ik ook voor een deel op mijn eigen kerfstok mag schrijven, is het terugtrekken voor accreditatie van onze masters.

Ik vond en vind dat een stevige masters sociaal werk sturend en trekkend zou kunnen zijn voor het bachelor onderwijs en een mooi scharnier is tussen onderzoek en onderwijs. We hebben het uit onze vingers laten vallen. De masters die we twee jaar gegeven hebben, was in essentie inhoudelijk interessant en op niveau en ik heb mooie herinneringen aan de discussies en contacten met de docent-studenten. Het was één van die momenten dat ik me echt deel van het onderwijs voelde. Dat de kracht van sociaal werk in de kunst van het socialiseren ligt, dat was me snel duidelijk en dat je daarvoor kennis en inzicht nodig hebt, ook. Maar de echte kunst ligt toch grotendeels in de kennisverrijking en zelf-werkzaamheid die plaats vindt in de interactie tussen professional en burger en tussen mensen onderling. Die kant zou ik nu in een masters sterker naar voren brengen, om op een hoog niveau ‘weten in actie’ en ‘reflecteren in actie’ te ontwikkelen. Deze reflectie is drievoudig. Reflectie op de ander en zijn context, op het proces en op jezelf. Dat is alleen te leren door ervaring, intervisie en supervisie. Maar zeker niet alleen op het niveau van gevoelens, normen en communicatie maar ook op het niveau van begrijpen van complexiteit en reageren op die complexiteit. *Reflectie is in essentie niet naar binnen keren maar naar buiten keren, doorzien wat er speelt en gebeurt.* Om goed te zien wat speelt en gebeurt is expliciete kennis nuttig maar niet het belangrijkste. Dat kunnen invoelen en waarnemen ligt dieper in ons. *De kunst van het sociale is complexiteit te accepteren en open te staan voor wat urgent is, wat kansrijk is en wie aan zet is en met een groot geloof in eigen kracht van mensen.* Sociaal werkers zijn specialisten in hun generalisme en doen iets wat moeilijk zichtbaar te maken is, laat staan te berekenen, maar het kan heel veel betekenen, daar raak ik alleen maar meer van overtuigd en het is beter zichtbaar te maken dan we tot nu toe doen. Het vak verdient een steviger positionering, een scherpere profilering en betere verbindingen.

Mijn eerste liefde lag in het jeugdwerk en het sociaal cultureel werk waaronder toen nog het vormingswerk. Mijn eerste echte artikel, in *Jeugd en samenleving* (1974), heette ‘Iemand zijn’. Het was een beschouwing over onze randgroepjongeren waarin ik meende een gevoel van miskennis, van niemand te zijn, te herkennen. Mijn tweede artikel heette ‘Vrijheid als probleem’. Die drang om iemand te zijn en die moeilijkheid om je zelf een plaats te verwerven, zijn blijkbaar een rode draad in mijn leven. Als directeur ‘informatie en informatisering’ in mijn eerste NIZW-periode was ik vervolgens jarenlang verantwoordelijk voor de sociaal juridische informatieproducten en visiteerde ik de sjd opleidingen in

Nederland. Door de toenaderingspoging van de hu, verschoof mijn aandacht I naar samenlevingsopbouw en de impact van de buurt op het functioneren van bewoners. En na een lange tocht door zorg en welzijn belandde ik uiteindelijk bij het maatschappelijk werk. *Ik kan er niets aan doen, ik zie de verschillen, maar ik ben veel meer getroffen door de overeenkomsten in al die hoeken en gaten van zorg en welzijn en ben verwonderd over het gebrek de verschillende terreinen te verrijken met kennis van de andere.* Ik denk dat we in het sociaal onderwijs veel hebben nagelaten om te leren van verrijkende verbindingen. Ik zie het ook als weeffout, waar ik getuige van was toen ik net bij het NIZW binnenkwam en we begin negentiger jaren de beroepen in drie kolommen organiseerden met een dakje erboven, sociaal werk als een paraplu. Het beeld van de stam met wortels en takken is veel productiever. Het accent ligt op de stam want zonder stam kunnen takken niet leven, zonder paraplu overleef je uitstekend, zeker bij mooi weer. Het risico van het beeld van de stam en tak is, dat we het volgordelijk zien. Het eerste jaar de stam dan de takken en aan het eind de twijgen. *Zo groeien bomen niet. Stam en tak en twijg en blad trekken gezamenlijk op. Het spel van stam en tak en twijg kunnen we ook in het onderwijs subtieler spelen.* Ik ben erg blij met de inzet van de werkgroep waarin de hoofddocenten de eerste viool spelen. Daar zie ik de zoektocht naar verrijkende verbindingen en een voedende stam en ik weet dat docenten daar overwegend gelukkig mee zijn.

Het kenniscentrum sociale innovatie

Ik kom aan het eind van mijn wat vrijelijke wandeling door sociaal werk, onderzoek en onderwijs. Ik hoop dat u het ervaren heb als een wandeling met een richting of in ieder geval met een ziel. Startpunt en eindpunt was het kenniscentrum sociale innovatie. Het begon met Jean Pierre, mij, met Jef, en Loek en Harry, sociaal werk 1 tot en met 8. *Vanaf het begin waren we gedreven door de verrijkende verbinding, de zoektocht naar de kern van het werk die toch eerder lag in breed dan smal, in betrokken dan specialistisch, in ondersteunend dan oplossend, in socialiserend dan therapeutiserend, in begeleiding dan behandeling, in leefbaarheid dan heelbaarheid, in sociaal functioneren dan in opheffen van toestanden.* Het kenniscentrum was nooit bedoeld als vrijplaats voor de happy few, de paar gelukkigen. maar soms kreeg het er wel iets van. Ik denk dat de komende tijd de tijd is om de kennis van iedere docent, student en burgers in onze regionale omgeving te zien als verrijkende kennisbronnen, die het meest verrijken als we grenzen opzoeken, verbindingen aangaan.

Kennis is niet het kenniscentrum maar dat zijn wij, de hele opleiding in zijn directe omgeving.
Leren doe je niet alleen door te leren en te oefenen maar ook door te onderzoeken. Daar ligt de natuurlijke verbinding.

Dankwoord